

2.1 ‘Het dagelijks leven van de kleine man’? Enkele addertjes onder het gras

De interesse voor de geschiedenis van het dagelijks leven groeit exponentieel. Uit een recente opiniepeiling blijkt dat de historische interesse van de Vlaming vooral uitgaat naar dit thema.¹ Ook historici hebben het onderwerp ontdekt. Allerlei sociale groepen die voorheen uit de historische boot vielen, krijgen nu meer aandacht: zigeuners, Senegalese soldaten uit de Eerste Wereldoorlog, arbeidersvrouwen. Deze groepen hebben de loop van de geschiedenis meestal niet fundamenteel kunnen veranderen, en evenmin lieten ze uitgebreide bronnen na. Vaak is onderzoek naar ‘hun dagelijks leven’ de enige manier om meer over hen te weten te komen.

Deze tendensen zijn zeker toe te juichen. De zoektocht naar de ervaringen en de routines van de vorige generaties verrijkt ons historisch besef. En de zinsnede ‘het dagelijks leven van de kleine man in de Grote Oorlog’ is populair, zo getuigen de vele boeken, artikels en tentoonstellingen over het thema. Maar wat bedoelen we eigenlijk met die zin? Is die succesformule wel altijd een succes? Of zijn er toch een aantal bedenkingen te formuleren bij het genre?

2.1.1 *Het dagelijks leven: een problematisch concept*

Het idee van ‘een dagelijks leven’ is bedrieglijk. Het omvat dialectwoorden, humor, recepten, de huisapotheek, vinkenieren en duivenmelkerij, oude kaartspelletjes, het gebruik van paard en kar en de eerste auto’s in de gemeente, boekenbezit, reclame, geitenkweek, huisinrichting, het aantal winkels in de dorpsstraat anno 1913, het maken van snoep en kant. Maar ook minder rozige zaken vallen eronder, zoals alcoholisme, ruzies op de werkvloer, roddelen over de buurvrouw, stakingen, censuur op soldatenbrieven, bikkelharde concurrentie tussen de twee bakkers van het dorp, schulden moeten maken, een kind hebben dat wegens ‘onhandelbaar’ gedrag voor de jeugdrechter komt. De ‘werkelijkheid’ die we beschrijven is dus slechts een selectie.

De realiteit is niet alleen te uitgebreid om volledig te kunnen beschrijven. Ze is ook sterk bepaald door het perspectief van de waarnemer. Iemand met een nostalgische visie op het verleden zal ‘het dagdagelijkse’ anders selecteren dan een vooruitgangsoptimist. Ook de tijdgenoten hadden allesbehalve een eenstemmige visie op hetgeen ze doormaakten.

De inval van het Duitse leger in België (in augustus 1914) is een historisch feit. Toch is er geen homogene ervaring van die invasie. Voor de Duitse boerensoldaten en generaals was het een periode van frustratie en weersin. Zij hadden een snelle doorgang naar Frankrijk – de echte, barbaarse ervvijand – verwacht. De neutrale Belgen hadden om onverklaarbare redenen partij tegen hen gekozen. Bovendien waren de troepen nerveus en weinig voorbereid. Allerlei geruchten begonnen aan een steile opmars. Namen katholieke priesters, als sluipschutters verscholen in hun kerktorens, niet de bataljons onder vuur? Krabden Belgische vrouwen niet de ogen uit van gewonde kameraden? De Belgen waren niet te vertrouwen, ze boden vergiftigd drinkwater aan...

Voor veel Belgen was de ervaring van de zomer van 1914 totaal anders. België was diplomatiek neutraal. De Duitse inval was een schandaal, en zeker de brutaliteit ervan. Was de eindeloze stroom soldaten, veldkeukens, paarden en artillerie dan geen intimiderend machtsvertoon? Notabelen werden gegijzeld, burgers die zich “verdacht” gedroegen afgeranseld. Toen kwamen de verhalen over brandstichtingen en moordpartijen in Leuven, Andenne, Tamines en Dendermonde. Hoe durfden ze?²

Elk ‘feit’ kan op meerdere manieren gelezen worden, juist omdat het verleden meerstemmig is. Het hoofddoel van de heemkundige, historicus of erfgoedmedewerker kan dus niet een ‘objectieve’ reconstructie van het dagelijks leven zijn. Die ligt, zelfs na al die jaren, buiten bereik. Want iedere beschrijving selecteert, waardoor andere aspecten buiten beeld vallen. Er is geen verhaal zonder verteller. Dit wil echter niet zeggen dat alle verhalen even juist zijn. De geruchten over de Belgische priester-sluipschutters en de harpijen met het giftige drinkwater waren ongegrond. De geruchten over Leuven en Tamines helaas niet. Het schetsen van een context en het tegen elkaar afwegen van die stemmen, dat is de opdracht voor al wie bezig is met het verleden. Historisch onderzoek moet de partijdigheid van de tijdgenoot niet overnemen, maar juist overstijgen.

Bij het bovenstaand voorbeeld hebben we duidelijk twee conflicterende stemmen. De historicus, geconfronteerd met een imperialistische grootmacht en een haast weerloos, klein landje, kan dan vrij gemakkelijk het waarheidsgehalte van die ervaringen nagaan. Maar wat staat er ter discussie bij een beschrijving van het dagelijks leven in de eigen gemeente? Wie gaat daar in tegenspraak met wie? Veel oorlogskronieken – zowel die van tijdgenoten als van verschillende soorten geschiedschrijvers – zijn een chronologische opsomming van feitjes. Het gaat over de eerste Uhlanen in de gemeente,

de eerste bom, de opvoering van een toneelstuk, de oprichting van een oorlogsmonument.³ Ons normale leven werd verstoord, en zij kwamen ons bezetten. En o ja, we hadden ook allemaal honger. Debat gesloten?

Zulke verhalen hebben een wel heel erg beperkte spanningsboog. Niet zelden romaniseren ze het ‘onveranderlijke’ verleden van de kleine mens. Bovendien wordt vaak consensus gesuggereerd, alsof de hele gemeente hetzelfde leven leidde.⁴ De bom trof ons, het toneelstuk werd door iedereen bekeken en we stonden allemaal voor het oorlogsmonument. Deze schijnbare objectiviteit kent een prijs. Ze gaat voorbij aan het feit dat niet iedereen de oorlogsschade even gemakkelijk kon herstellen. Of dat het toneelstuk met de bijhorende tombola slechts toegankelijk was voor een bepaalde groep van mensen. En dat ten slotte het oorlogsmonument niet iedereen in dezelfde mate eerde. De kroniek beperkt zich tot het meest zichtbare en onschuldige.

Het wordt pas echt spannend als je weet wie *bepaalt* wat dagdagelijks is. Welke redenen hebben ze daarvoor? Want het dagelijkse stond lange tijd synoniem voor minder, onbelangrijk of ‘gemeen’. Heel subtiel worden de ervaringen en oordelen van één sociale groep beschreven als norm. Het gaat hier, kortom, om macht en belangen. De opdeling van religieuze praktijken in geloof en bijgeloof is daar een voorbeeld van. Het waren priesters en de kerk die het ‘geloof’ bewaakten. Zij bepaalden de normen. Allerlei volkse praktijken die daarbuiten vielen, werden afgedaand als bijgeloof. Dit label suggereert ook dat die praktijken minder belangrijk waren, tenzij als curiosum.

Ook de talrijke noodlijdenden uit de Eerste Wereldoorlog hadden niet dezelfde ervaringen. Hulpverleners besloten al snel om de verarmde middenklasse de schande van de soeprij te ontzien. Er werden speciale vormen van hulpverlening in het leven geroepen, zoals goedkope spijshuizen of meeneemmaaltijden. In de winter van 1916 wachtte een gegoede familie bij wijze van spreken tot de bediende thuiskwam met een maaltijd. Diezelfde dag stonden werkloze textielarbeidsters urenlang aan te schuiven, tot de onsmakelijke soep in ontvangst werd genomen. Het dagelijks leven is dus een product van machtsrelaties. De tijdgenoot zal die machtsrelaties maar zelden met zoveel woorden benoemen.

2.1.2 *De kleine man in de Grote Oorlog*

Alsof het concept ‘dagelijks leven’ nog niet problematisch genoeg is, zijn er ook vragen te stellen bij ‘de kleine man’. Uiteraard weet iedereen dat het gaat om de tegenpool van grote politici, de *haute finance* of de gedecoreerde generaal. Het gaat, kortom, om de spreekwoordelijke 99%. Maar hebben zij een gemeenschappelijk verhaal? Miskijken wij – hedendaagse individualisten – ons niet op het verhaal van de gewone man, voor wie familie, kerk, zuil en natie veel bepalender waren dan voor ons? En waarom spreken we meestal over een man?

Jan met de Pet en lokale geschiedenis hebben een problematische relatie. We hopen onze historische protagonist zo dicht mogelijk te volgen, we willen de meest intieme details van zijn leven kennen. Tegelijkertijd moet hij het symbool zijn van ons dorp of onze stad. Want een stadsgeschiedenis zonder persoonlijke verhalen wordt al snel een statistisch bulletin. Maar in een stad leven verschillende sociale groepen samen. Er zijn conflicten, verschillen en tegenstellingen. Het dagelijks leven van één man zegt dus weinig over de gemeenschap waarin hij leeft. Willen we die kennen, dan moeten we het dagelijks ‘samen-leven’ van verschillende sociale groepen in kaart brengen.

België kende anno 1914 een veelheid aan indelingen. Er waren ten eerste sociale groepen zoals de arbeiders, de lagere of de hogere burgerij. Zelfs binnen die groepen waren er veel verschillen. Arbeiders op het platteland hadden nog een stukje grond, waardoor hun situatie anders was dan de loonarbeider uit de stad. Geschoolde of gesyndiceerde arbeiders hadden een andere startpositie dan het lompenproletariaat. Een tweede indeling is die naar samenlevingsverband. Mensen woonden samen in een gehucht, in de hoofdstad van België of in een haven in het Duitse Rijk. In dit boek zullen we veel spreken over de (lokale) leefgemeenschap. Met die term duiden we een groep mensen aan die in eenzelfde geografische locatie wonen en zich daar ook mee identificeren. Soms gaat het om een stad, maar het kan ook om een wijk gaan. Met leefgemeenschap bedoelen we uitdrukkelijk niet ‘de organische maatschappij’ of een groep mensen met dezelfde belangen. Wel kan dit geografische criterium zorgen voor een soort samenhang of een gemeenschappelijke identiteit. Zo keerden die van Zaffelare zich tegen die van Zeveneken.⁵ Ten derde verenigen mensen zich ook voortdurend met allerlei gelijkgezinde mensen. Zo ontstaan er allerlei culturele groepen, van antiklerikalen tot leden van een oudstrijdersvereniging of een wielclub. In al die groepen (sociale groepen, leefgemeenschappen en culturele groeperingen) heb je verschillen tussen man en vrouw.

Deze elkaar kruisende breuklijnen, uiteenlopende sociale posities en gelaagde identiteiten (inwoner van Keerbergen, Belg, herbergier) hebben een grote impact op de leefwereld. Het betekent ten eerste dat een ingekwartierde Duitse officier een nauwere band kan krijgen met zijn Belgische gastheer uit de goeie stand, dan met zijn eigen soldaten. Want zij delen de scholing en gedragsopvattingen, die de soldaten – meestal boerenjongens en arbeiders – niet kennen. Ten tweede kunnen groepen die ogenschijnlijk moeten overeenkomen, op gespannen voet komen te staan. De Belgische notabelen in de lokale voedselcomités waren allemaal bezig met rantsoenering onder een vijandelijk regime. Toch was er binnen de comités veel gebakkelei, tussen klerikalen en antiklerikalen, of tussen regio’s. Daarom gaan we ervan uit dat 14-18 een periode van intense spanning en maatschappelijk conflict was. Er was geen consensus in bezet België, behalve misschien een gedeeld verlangen naar het einde van de bezetting.

2.1.3 *De kleine, veerkrachtige mens*

Het contrast tussen kleine mensen en grote oorlogen impliceert vaak nog iets anders. Het suggereert dat al deze mensen (hongerige burgers, soldaten die dienden als kannonenvlees) slachtoffers waren. Op een diepmenselijk niveau was dit natuurlijk vaak zo. 14-18 was een afschuwelijke, mensonterende gebeurtenis. De oorlogsdynamiek oversteeg de controle van het individu. In die zin werden veel mensen natuurlijk slachtoffer van de omstandigheden. Oorlog treft mensen die liever hun vroegere leven met geliefden hadden voortgezet.

Toch waren de meeste mensen in hun dagelijks leven niet uitsluitend slachtoffers, maar overlevers. De acties van ‘gewone mensen’ vloeien juist voort uit de drang om *geen* slachtoffer te worden. De Eerste Wereldoorlog en zijn nasleep zijn een opmerkelijk staaltje van menselijke veerkracht. Bovendien beleefden sommigen de oorlog als de meest intense periode van hun leven. Ze zagen voor het eerst een grote stad of een ander land.⁶ Anderen wonnen iets aan 14-18. Ze verzamelden macht en prestige door hun rol in het verzet. Of ze verdienden een flinke duit door smokkelhandel en konden hun bedrijf moderniseren na de oorlog. Ondanks de maalstroom van de oorlog, behielden mensen een zekere mate van handelingsvrijheid, ook op moreel vlak. Geschiedenis over het dagelijks leven moet daar dus ook recht aan doen. Hoe ingrijpend de ellende van de oorlog ook was, miserabilisme is maar een deel van het verhaal.

Ook wij hebben daar vandaag belang bij. Wie iedereen bestempelt als slachtoffer, hoeft zelf niet na te denken over hedendaagse vormen van uitsluiting, geweld en gebrek.⁷ Als iedereen slachtoffer is, zijn er ook geen daders. Een helder beeld van het verleden is een middel om ook de vraagstukken van vandaag genuanceerd te benaderen.

2.1.4 *Small is beautiful*

Ondanks al deze kritische kanttekeningen bij ‘het dagelijks leven van de kleine man’, blijft lokale geschiedenis een zeer waardevol genre. Zo waardevol dat concepten als ‘*Alltagsgeschichte*’, ‘*history from below*’ en ‘*microstoria*’ (oftewel geschiedschrijving op kleinere schaal) in de jaren tachtig omarmd werden in talloze universiteiten.⁸ De Italiaan Carlo Ginzburg scoorde met het verhaal van een ‘ketterse’ molenaar in een 16e-eeuws Italiaans dorpje en zijn ietwat bizarre geloofssysteem.⁹ Robert Darnton analyseerde de sadistische behandeling en terechtstelling van katten in Parijs vlak voor de Franse Revolutie als een vorm van arbeidersprotest.¹⁰ Howard Zinn schetste een kleurrijk nieuw portret van de Verenigde Staten vanuit de ervaringen van *natives*, slaven, vrouwen en stakende arbeiders.¹¹ En hoewel sommige auteurs wel wat methodologische robbertjes uitvechten, vertonen deze genres een aantal gelijkaardige kenmerken. Telkens staan de niet-machthebbers centraal. Telkens zijn ook de schijnbaar banale of dagdagelijkse elementen het vertrekpunt voor een analyse in de diepte.

Ook in de oorlogsgeschiedenis werd dit spoor gevolgd. Zo stortte Roger Chickering zich op het stadje Freiburg, keek Benjamin Ziemann naar de oorlogsimpact op het Beierse platteland en werkten een hele rits auteurs samen om drie hoofdsteden in oorlogstijd te vergelijken.¹² In eigen land verscheen bijvoorbeeld een boek over Tienen door Luc Vandeweyer, naast talloze scripties.¹³ In deze publicaties zijn het kleine en het dagelijkse slechts een toegangspoort om grotere kwesties in beeld te brengen. Want het dagelijks leven is meer dan een beschrijving van hoe mensen de was en de plas deden. Zo illustreerde de militarisering van de Freiburgse straten de problematische verhouding tussen gemeentebestuur en leger. Uit de gedetailleerde vergelijking van inflatie, voedselvoorziening en propaganda in drie hoofdsteden bleek uiteindelijk dat Berlijn in slechtere papieren zat dan Londen of Parijs. En Luc Vandeweyer analyseerde Tienen als het strijdtoneel van een groepje ambitieuze activisten. Er werden dus concrete vragen gesteld die de pure ‘beleving’ overstegen.

Brengt dit alles nu iets bij dat *La Belgique et la Grande Guerre*, het grote overzichtswerk door Henri Pirenne uit 1928, niet kan bijbrengen? Het kan natuurlijk geen kwaad om de grote geschiedenis terug te brengen op mensenmaat, met alle verwondering, humor en tragiek die daaruit voortvloeit.¹⁴ De kennis van het lokale brengt in elk geval nuance omdat nationale schema’s doorbroken worden.¹⁵ We krijgen een nauwkeuriger – zij het beperkter en niet noodzakelijk representatief – beeld.¹⁶ In 14-18 is de nationale schaal zelfs bijzonder problematisch, omdat België opgedeeld werd in een *Generalgouvernement* (ook gekend als het *Okkupationsgebiet*) en een *Etappengebiet*, met steeds wisselende regels en bezettingstroepen.¹⁷

De kleine studie van Marnix Beyen over straatnamen in Wilsle is een voorbeeld van hoe je in het kleine het grotere kunt zien. De analyse van straatnamen die naar verzetshelden uit de Tweede Wereldoorlog verwijzen, wordt door Beyen verbonden aan het nationaal politiek kader. Zijn onderzoek vertrekt in de eerste plaats van vragen die heemkundigen kunnen interesseren: wie waren de jongens die achter deze straatnamen schuilgaan? Op basis van welke daden hebben zij een straatnaam verdiend? Sinds wanneer is er een straat naar hen vernoemd? De auteur gaat dan een stap verder en vergelijkt het aantal straten dat in Wilsle naar weerstanders vernoemd is met dat in buurgemeente Wijgmaal. Daaruit blijkt een merkwaardig verschil: Wilsle telt veel meer ‘verzetsstraatnamen’ dan Wijgmaal. Deze vaststelling werpt onmiddellijk een andere reeks vragen met een ruimere historische relevantie op. Is Wilsle met deze hoge concentratie aan ‘verzetsstraatnamen’ uitzonderlijk? Of past de situatie in dit dorp in een algemener patroon (en is Wijgmaal dan de uitzondering)? Welke mechanismen verklaren dat sommige gemeenten hun verzetsstrijders uit de Tweede Wereldoorlog wel met een straatnaam hebben willen eren en andere niet? Tot slot vraagt hij zich af of de ‘collectieve herinnering’ van de naoorlogse jaren – die door de lokale gemeenschap werd vastgelegd in straatnaamborden – tot op vandaag nog door-

leeft. Hebben de verzetshelden in kwestie nog betekenis voor de actuele bewoners van Willesele dankzij die borden? Of leeft de herinnering alleen nog in beperkte kringen?

De antwoorden die Beyen geeft, leiden hem naar de nationale politieke verhoudingen en de context van de Koningskwestie. De lokale herinneringspolitiek hing daar nauw mee samen. Via deze casestudy slaat Beyen niet alleen de brug naar bredere inzichten, maar laat hij ook zien hoe heemkundig en academisch onderzoek elkaar kunnen bevruchten. Zoals Beyen aangeeft ligt hier een taak weggelegd voor lokale historici. Indien in alle gemeenten die België rijk is één lokale onderzoeker de straatnamen met een verwijzing naar de Tweede Wereldoorlog in kaart zou brengen en nagaan van wanneer die namen precies dateren, dan zou een geweldig hulpmiddel voor vergelijkend historisch onderzoek ontstaan. Die vergelijkende heemkunde zou heemkundigen helpen om het eigen verleden meer betekenis te geven. Bovendien zou er wel eens een antwoord kunnen komen bovendrijven op een grotere onderzoeksvraag, namelijk waarom de Tweede Wereldoorlog in het collectieve geheugen van sommige gemeenten sterker aanwezig is dan in dat van andere.¹⁸ Ook de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog is een uitgelezen terrein om een soortgelijke kruisbestuiving tussen nationale en lokale thema's te realiseren.

2.2 Het verleden vandaag

2.2.1 Herkenbaarheid als troef en gevaar

Als het verhaal van de kleine man en zijn leven inderdaad zo problematisch is, waarom wordt het dan zo vaak geschreven? De herkenbaarheid van het genre is duidelijk een troef. Het gaat over het dagelijkse leven van *ons* dorp of *onze* stad in vroegere tijden. We zouden ons dus aangesproken moeten voelen. Bovendien – zo luidt de consensus – kan een herkenbaar verleden het publiek verleiden om *überhaupt* geïnteresseerd te zijn in dode mensen en voorbije gebeurtenissen. In het onderwijs wordt herkenbaarheid gezien als een didactische troef; het verleden wordt behapbaar. Op televisie en tijdens erfgoedweekends kan geschiedenis niet op een oubollige manier worden voorgesteld. Waarom zouden we onze vrije tijd besteden aan een verleden dat ons niet kan boeien?

Historici zoals François Hartog en Pierre Nora koppelen de stijgende belangstelling voor het verleden aan hoe onze maatschappij vandaag in elkaar zit. De snelle politieke en sociale veranderingen zorgen voor onzekerheid. Het vooruitgangsgeloof taant. Juist daarom is het verleden niet langer ballast. Het wordt integendeel gekoesterd als een troost in moeilijke tijden.¹⁹ Deze maatschappelijke reflex bepaalt op zijn beurt hoe wij 'het verleden' gaan inkleuren. Nostalgie, emotie en herinnering worden steeds

belangrijker. Retro is in. Het uitgebreide geschiedenisboek, met zijn oorzaken, gevolgen en data, is dat niet.

Er is niets mis met een vlotte presentatie en een menselijke insteek, wel integendeel. Maar kritische afstand en inzicht zijn ook onmisbare ingrediënten. De vraag naar oorlog, dagelijks leven en persoonlijke verhalen brengt je hoe dan ook op problematisch terrein. Stel je voor dat je de Tweede Wereldoorlog moet uitleggen aan een groep marsmanneltjes. Je voelt niets voor een saaie kroniek en je wil je concentreren op de ervaring van de tijdgenoot. Hoe beleefden ‘gewone mensen’ de oorlog? Zoals Alf Lüdtke terecht opmerkte waren ook SS’ers ‘gewone’ mensen.²⁰ Ook zij hebben een bepaalde herinnering aan de oorlogsperiode. Ook voor hen bracht de oorlog twijfel en emoties mee. En het dagelijks leven? In het tijdperk van Hitler konden vele Duitsers zich voor het eerst een auto en een vakantie permitteren.²¹ Wat voor sommige mensen waarschijnlijk een belangrijke mijlpaal was, staat niet gelijk aan een evenwichtige geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Hetzelfde geldt voor 14-18. Het is kortom geen goed idee om het verleden te reduceren tot nostalgisch behangpapier. Behangpapier heeft geen dieperliggende realiteit die je kunt begrijpen. Er is geen ruimte voor nuance. Je kunt niet een beetje retro zijn.

2.2.2 *Het verleden als een vreemd land*

Herkenbaarheid heeft het voordeel dat verschillende groepen zich in eenzelfde verleden kunnen vinden. Wat is meer ‘des mensen’ dan eetcultuur of vrijetijdsbesteding? Onze complexe, heterogene samenleving snakt naar een gedeeld verleden. Maar is het wel zo dat het leven van een ‘doorsnee’ werkman uit 1914 voor ons *herkenbaarder* zou zijn dan dat van de rijke ondernemer Ernest Solvay? Het is waar dat onze dorpen en steden nog steeds dezelfde naam hebben als honderd jaar terug, en dezelfde ligging. Maar de optelsom van verschillen is indrukwekkend. Dat wordt duidelijk wanneer we de betekenis van enkele dagdagelijkse elementen bekijken... in het jaar 1913.

Wat betekende het om te werken? Niet kantoren, maar het atelier, de fabriek of het veld vormden het decor voor het dagelijks leven. Behalve in enkele industriesectoren in Wallonië en Gent werkten de mensen met hun handen in plaats van met machines.²² Voor deze zware arbeid kregen de Belgen de laagste lonen van West-Europa.²³ Vrouwen verdienden uiteraard minder dan een man voor hetzelfde werk. Bestaansonzekerheid was de norm.

Wat hield sociale politiek in anno 1913? Steunverlening bleef beperkt om ‘slechte armen’ en ‘profiteurs’ niet te verleiden. Weliswaar werden er steeds meer wetten gestemd over arbeidsomstandigheden, huisvesting en vrijwillige pensioenen. Maar deze maatregelen dienden vooral om de onvrede onder arbeiders te kanaliseren en om *en*

passant de katholieke zuil te versterken.²⁴ Het bestaan van ‘genootschappen tegen het vloeken’ illustreert het paternalisme van de burgerij, die nog steeds meer in disciplineren geloofde dan in gelijke kansen. De sociale politiek diende dus niet alleen om de armen te helpen. Sociale politiek was een lapmiddel om een erg gepolariseerde samenleving overeind te houden. Informele codes hielden arm, rijk en de bufferklassen stevig gescheiden van elkaar. Dat de meerderheid van de mensen nooit enige vorm van welvaart kon bereiken, werd evident geacht.²⁵

Waaruit bestond democratie? Onder het stelsel van het algemeen meervoudig stemrecht hadden weliswaar alle mannen stemplicht, maar de rijkste onder hen hadden drie tot zelfs vier stemmen (bij de gemeenteverkiezingen). De stem van een ouder gezinshoofd woog dus drie- tot viermaal meer mee dan die van een jongeman zonder diploma of eigen huis.²⁶ Gehuwde vrouwen waren wettelijk handelingsonbekwaam; ze hadden dezelfde rechten als kinderen en zwakzinnigen. In 1902 vielen tijdens betogingen om het algemeen enkelvoudig stemrecht in Brussel en Leuven meerdere doden door politiekogels. Rouwkransen opgedragen aan deze “martelaars” werden op politiebevel weggehaald.²⁷

Hoe was het om te leven in een door en door hiërarchische samenleving? Het betekende dat sommige dorpen al dertig jaar lang door dezelfde man bestuurd werden, en vervolgens door zijn zoon. Het betekende dat de lokale kasteelheer bepaalde of er een nieuwe vereniging kwam of niet. De rijkste mannen kenden elkaar via de burgerwacht en grepen in bij agitatie. En dan was er nog de katholieke kerk, die in heel wat plattelandsgemeenten nog aan de top van de machtspiramide stond. Voor velen was het ondenkbaar niet naar de zondagsmis te gaan. De katholieke partij beheerste al sinds 1884 het Belgische staatsapparaat en vaardigde regels uit die de eigen machtspositie bestendigden.²⁸

Waaruit bestond zelfontplooiing? In 1913 waren kennis en informatie schaarse goederen. De graad van analfabetisme was erg hoog, de leerplicht werd voor het eerst toegepast door... de Duitse bezetter. Mensen uit Oudenaarde en West-Vlaanderen verstonden elkaars dialect niet. De gemeente was voor velen het mentale referentiepunt, op reis gaan was niet voor het modale gezin weggelegd. België was tussen haakjes ook geen communautair gespleten land. Het was een samenraapsel van regio’s die zich één voelden in het koninkrijk België. Wie Frans sprak kon opklimmen, wie alleen een Vlaams of Waals dialect sprak niet.

Hoe kon onder zulke omstandigheden de kindertijd eruit zien? Het modale kind ging niet langer naar school na zijn plechtige communie. Het werkte vaak hard mee in de fabriek of op de boerenhoeve. Zo’n kind woonde in een huis (maar meestal in een eenkamerwoning) zonder toegang tot stromend water, centrale verwarming of adequate verlichting.²⁹ Het had nog nooit een andersgekleurde medemens gezien, tenzij die op de kermis tentoongesteld was. Vele gezinnen waren groot en er lag vaak ook

nog een babyzusje op het kerkhof. Omdat tot één vierde van de Belgische arbeiders pendelden, waren sommige vaders tot 14 uur per dag afwezig.³⁰

Ondanks deze grauwe karakterisering was het niet alleen kommer en kwel. De *Belle Epoque* was een tijdperk van transitie, met alle enthousiasme en angst die daarmee gepaard gingen. Op de vooravond van de Eerste Wereldoorlog probeerden de vrouwen, de Nederlandstalige middenklasse en de arbeiders zich meer dan ooit een plaatsje te veroveren op het nieuwe schouwtoneel.³¹ Niet zozeer hun succes, als wel hun pogingen daartoe zorgden voor een enorme dynamiek. Sommige industriëlen beseften dat uitgeputte arbeiders op een bestaansminimum nooit goede klanten zouden worden. Medische ontdekkingen volgden elkaar op. Overheden begonnen na te denken over maatschappelijk beleid. De kiemen werden gelegd voor een samenleving die gezonder en welvarender kon worden dan ooit tevoren.

Ironisch genoeg vertoonde het leven van de hoge burgerij veel meer gelijkenissen met wat aan het begin van de 21e eeuw ‘dagdagelijks’ moet heten. Notabele families werkten niet om te overleven, maar hadden carrières. Men maakte reizen en bezat vaak een auto. Het was niet ongewoon om de kinderen een korte tijd in het buitenland te laten studeren. Er was ruimte voor het aangename: winkelen, smaakvol eten – weliswaar bereid door bedienden – kunst en uitstapjes naar zee. Ook uit deze milieus zijn erg boeiende en waardevolle oorlogsgetuigenissen voortgekomen.³² Maar wie kiest om ‘de massa’ op te sporen, moet zich voorbereiden op de tocht naar een vreemd land, waar men de dingen anders doet.³³

Het kan zeker geen kwaad om het publiek daarmee te confronteren. Meer zelfs: door mensen wegwijs te maken in dit vreemde land kun je ze verrassen. Er zullen altijd wel gelijkenissen zijn tussen ons en de mensen die honderd jaar geleden op dezelfde plaats woonden als wij – zeer algemene, menselijke gelijkenissen. Maar zijn de verschillen tussen de *maatschappij* van 1914 en die van 2014 niet minstens even interessant? Je daagt mensen in ieder geval uit tot kritisch denken.³⁴ Dit is zeker geen pleidooi tegen herkenbaarheid, maar wel voor verwondering over het verleden.

2.2.3 Een actuele geschiedenis?

Publieksprojecten over de lokale geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog gaan in de eerste plaats over het verleden. Toch zullen veel organisatoren en lokale besturen aan hun project ook een ‘actuele’ dimensie willen geven. Maar wat betekent dat eigenlijk concreet? Vaak gaat het er om dat in projecten een verband wordt gelegd tussen het verleden en de situatie vandaag. In elk geschiedverhaal kunnen elementen ontdekt worden met een actuele relevantie.³⁵ Dat hoeft niet noodzakelijk expliciet te gebeuren. Door thema’s zoals vluchtelingen en voedselschaarste tijdens de Eerste Wereldoorlog

te belichten, kunnen we hopen dat het publiek aangezet wordt om ook over die problemen in het heden na te denken.³⁶

Maar het adagium dat we het verleden moeten bestuderen om ‘lessen te trekken’ voor het heden is niet zo vanzelfsprekend. Het is nog maar de vraag of er wel zo duidelijke en ondubbelzinnige lessen uit de geschiedenis te trekken vallen, zeker als je die nog eens als ‘kant-en-klare recepten’ zou willen gaan toepassen in een andere tijd. Dat historici soms tot heel uiteenlopende conclusies komen over dezelfde onderwerpen, geeft al aan dat het allemaal niet zo eenvoudig is.

Daarom kun je het verleden niet probleemloos inzetten om bij te dragen tot – bijvoorbeeld – een gemeenschapsgevoel, tolerantie of vrede. Wanneer je al vertrekt van een hedendaagse boodschap bestaat het gevaar dat je het verleden op een te eenzijdige wijze benadert. Want dan worden alleen de gebeurtenissen en ontwikkelingen die in het kader passen, belicht. Het historische verhaal wordt naar de eindsituatie toe geschreven (wat ook bekend staat als *hineinterpretierung*).

Een heel andere benadering is vertrekken vanuit het verleden zelf. Fabriekseigenaars en arbeiders, boeren en stedelingen, wasvrouwen en Duitse bezettingssoldaten: niemand ontsnapte aan de massale impact van de oorlog. Tot in de meest banale dagelijkse routines was die impact voelbaar. Projecten die dat tonen, doen mensen nadenken over wat oorlog precies betekent. In veel gevallen beginnen mensen dan ook na te denken over het belang en de waarde van vrede, ook vandaag.³⁷

Conclusie? Er zijn heel wat moeilijkheden verbonden aan het actualiseren van de geschiedenis. Maar dat betekent niet dat historische projecten een actuele relevantie moeten mijden. De belangrijkste boodschap van een historisch project is misschien wel dat de geschiedenis ons geen ondubbelzinnige en kant-en-klare antwoorden te bieden te heeft.

2.3 Meerdere stemmen aan het woord

De meerstemmigheid van de geschiedenis is een sleutelbegrip in deze inspiratiegids. In plaats van een ‘eenheidsgeschiedenis’ van het dorp in 14-18 te schrijven, pleiten we er voor verschillende stemmen aan het woord te laten, ook als die elkaar tegenspreken. Door zowel arbeiders als burgers, stedelingen en boeren, vrijzinnigen en katholieken, vrouwen en mannen op te sporen, krijgen we verschillende perspectieven op de bezetting.

Maar meerstemmigheid is niet alleen iets van het verleden. Ook vandaag zijn er groepen die elkaars lezing van het verleden betwisten. In Duitsland woedde een jarenlange strijd tussen historici over de rol van Duitsland bij het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog: per ongeluk in het bad getrokken of doelmatig gepland?³⁸ Geschiedenis

schrijven is een nooit eindigend gesprek aangaan, waarin verschillende interpretaties van het verleden naast elkaar bestaan. Ook historici zijn het onderling geregeld oneens over hoe het verleden begrepen moet worden. Het is juist omdat zij geregeld de degens kruisen dat de wetenschappelijke geschiedschrijving erop vooruit gaat.

Botsende meningen zijn een vorm van meerstemmigheid. Als pluralisme een vooruitgang kan betekenen voor de wetenschappelijke geschiedschrijving, dan is dat ook zeker het geval voor publiekshistorische projecten. Je kunt een verhaal bevattelijk en in kort bestek tonen zonder per se discussies over het verleden te ontwijken. Door de stekelige passages uit onze geschiedenis een plek te geven, worden mensen aan het denken gezet.³⁹ Het is geen schande als je tentoonstelling aanleiding geeft tot verhitte debatten in het gastenboek. Het is niet verboden om leerlingen te confronteren met een zeer partijdige of selectieve visie van een activist of van een oud-militair. Zolang je maar vermeldt dat het standpunt van de activist natuurlijk bepaald is door zijn Vlaams-nationalistische overtuiging, en dat de militair bepaalde klemtonen legt vanuit de militaire logica.

2.4 Het belang van een probleemstellende aanpak

Een publiekshistorisch project begint altijd met inhoud. Inhoud wil niet per se zeggen dat je volledig van nul begint met nieuw historisch onderzoek.* Misschien is er al heel wat gezegd en geschreven over de gebeurtenissen in 14-18, en kun je terugvallen op reeds bestaande literatuur. Maar zelfs dan nog heb je een inhoudelijk startpunt nodig om het bezettingsverhaal te beginnen. Dat is zeker niet evident. Kunnen we wel alle gebeurtenissen opsommen zonder te vervallen in een saai en langdradig verhaal? Kunnen we het brede publiek boeien met de finesses van de Duitse administratie, of hebben we 'spannende' thema's nodig, zoals bijvoorbeeld spionage? En hoe past het dagelijks leven in mijn gemeente daarin?

In de vijf volgende hoofdstukken zullen we het dagelijks leven tijdens 14-18 uiteenrafelen via een aantal thema's: de strijd om overleven, genderverschillen, nationale identificatie, het religieuze denk- en handelingspatroon en de nasleep van de oorlog. We kozen voor deze thema's omdat ze illustreren welke nieuwe wegen de historiografie van 14-18 de laatste jaren heeft gekozen en wat daar de resultaten van zijn. We stellen vooral de vraag naar de lokale impact van de bezetting: wat betekende dit geschiedenisfeit nu eigenlijk voor mijn gemeente? De thema's illustreren bovendien de meerstemmigheid van het verleden: er waren nu eenmaal verschillen in de overlevingsstrijd, en

* We suggereren zeker niet dat historisch onderzoek de enige waardevolle vorm van omgang met het oorlogsverleden is, of dat syntheses, artistieke interpretaties en andere vormen daaraan ondergeschikt zijn. Maar de lokale toestand in 14-18 is relatief slecht gekend, waardoor nieuw onderzoek nodig blijft.

niet iedereen ervoer de oorlog op dezelfde manier. Ten slotte verduidelijken de thema's welke manoeuvreerruimte 'gewone' mensen hadden om de loop van de geschiedenis te beïnvloeden. Elk thema wordt vertaald naar een concrete activiteit of een dagelijkse realiteit. De titels van onze hoofdstukken zijn dan ook: overleven en ondernemen; man en vrouw, kind en gezin; 'goede' Belgen en 'slechte' Duitsers; hopen en geloven; heropbouwen en herinneren. De thema's zijn niet zozeer bedoeld als een overzicht van feiten, maar als open vragen. Niet voor niets zal het vraageken in deze hoofdstukken een belangrijk leesteken zijn. Historisch onderzoek is niet mogelijk zonder een probleemstelling of vraagstelling. Wat bedoelen we nu met het woord probleemstelling?

Een probleemstelling is niets anders dan een reeks gerichte vragen die de ruggengraat vormen voor het onderzoek.⁴⁰ Een probleemstellende aanpak is ook relevant voor een publiekspjject, waarbij informatie niet alleen moet worden opgespoord, maar ook gesynthetiseerd voor een breder publiek. Bij de eerste taak is de probleemstelling als een zaklamp in een donkere mijngang; ze helpt je om de juiste weg te vinden. Als er geen probleemstelling was zou je evengoed tien jaar ter plaatse kunnen trappelen in het donker. Bij de tweede taak is een probleemstelling het equivalent van het scenario in de film. Zonder scenario heb je alleen losse beelden, zonder samenhang of spanningsboog.

Zo'n probleemstelling hoeft geen zwaarwichtige breinbreker te zijn. Wel heb je een frisse blik en een afgelijnd thema nodig. Wat wil je eigenlijk vertellen in je project? En welke deelvragen helpen je om het grotere plaatje te zien? Je nieuwsgierigheid mag zich uitstrekken tot minder evidente aspecten. En sappige anekdotes zijn niet verboden – integendeel. Maar ze dienen als sausje, en niet als hoofdgerecht. Het ontwikkelen van een probleemstelling gaat samen met literatuuronderzoek. Hoe meer je weet, hoe meer vragen je kunt stellen.

Elk tijdperk stelt nieuwe vragen over het verleden. Maar elk tijdperk heeft ook zijn blinde vlekken. Daarom kunnen we niet voor altijd gebruik blijven maken van een bezettingsverhaal uit 1920, 1945 of 1980. De schrijver uit 1920 was misschien nog veel te kwaad op de Duitsers, de schrijver uit 1945 projecteerde misschien recente ervaringen op het verleden, die uit 1980 had misschien geen oog voor de rol van vrouwen tijdens de bezetting, enz. Helaas worden deze oudere kronieken nog teveel als verslag van de oorlogsgebeurtenissen beschouwd, in plaats van als één van de zoveel bronnen. Een nieuw onderzoek, vanuit een hedendaagse vraagstelling, is een pluspunt voor elk publiekshistorisch project.

Ook wij, als makers van deze inspiratiegids, hebben ongetwijfeld onze blinde vlekken. Wie in 2050 dit boek ter hand neemt, zal onze interpretaties kunnen aanvullen of in twijfel trekken. Geschiedenis schrijven of presenteren gebeurt altijd vanuit een bepaald standpunt. Het is best om dit standpunt zo duidelijk mogelijk te maken, en

consequent toe te passen tijdens het onderzoek. Daarom hebben we hierboven onze uitgangspunten kritisch ontleed: wie is de kleine man, hoe moeten we het dagelijks leven begrijpen.

De eerste confrontatie met het verleden loopt niet altijd van een leien dakje. Wie zich inleest om een eigen probleemstelling te ontwikkelen, krijgt vaak een stortvloed van losse informatie over zich heen. Om niet verloren te lopen in de chaos van details, heb je een bepaalde houding nodig. De verleiding is ook groot om één getuige – de meest toegankelijke – te volgen. Een project staat of valt op basis van je referentiekader uit deze eerste fase van het traject. Onderstaande richtlijnen kunnen een handje helpen.

Maak keuzes

Projecten met één heldere rode draad leveren vaak de beste resultaten op. Het is perfect legitiem om maar één aspect van het dorpsleven uit te spitten, zoals bijvoorbeeld de lokale molen of maalderij. Want dit verhaal leidt automatisch naar andere aspecten, zoals de bestemming van het graan, de opeisingspolitiek van de Duitsers, de beperking van de mobiliteit, de positie van de molenaar, de civiele infrastructuur als militair doelwit, enzovoort. Wie durft kiezen, kan gericht zoeken en krijgt een resultaat met meer diepgang.⁴¹ Bespaar jezelf en je publiek de speurtocht naar ‘alles’.

Kiezen is natuurlijk altijd een beetje verliezen. Dat geldt ook voor dit boek. Omdat we vooral focussen op burgers in het bezette land, vallen andere aspecten buiten beeld. Het gaat er dan vooral om je keuzes te verantwoorden, wat we hierboven ook gedaan hebben. We besteden in deze inspiratiegids bijvoorbeeld geen aandacht aan de frontsoldaten. Zij vormden een minderheid van de Belgische bevolking, met fundamenteel andere ervaringen dan de burgers uit het bezette land. Bovendien is de bestaande literatuur over militaire bewegingen en de frontsoldaat intussen bijzonder rijk, terwijl er wel nood is aan meer bezettingsgeschiedenis. Ook de publiekshistorische omkadering van de frontgeschiedenis staat stevig op poten, dankzij talloze bezoekerscentra, musea en herinneringsplaatsen in de frontstreek. Een andere significante minderheid die in ons boek buiten beeld blijft, is de vluchteling. Wij kunnen onze lezers alleen aanraden om het referentiewerk van Michael Amara te raadplegen.⁴² De terugkeer van deze twee groepen naar ‘huis’ valt uiteraard wel binnen de mogelijkheden van lokale geschiedschrijving. Een ander thema waar we hier niet op in kunnen gaan is de Eerste Wereldoorlog in de Belgische kolonie. Congo werd ingeschakeld in de Europese machtsstrijd. In Congo had de *Force Publique* meer dan 25 000 rekruten en een zeer slechte reputatie: om de voedselbevoorrading te verzekeren werden mannen en vrouwen gedwongen aan het werk gezet of doorheen de tropen gestuurd.⁴³ De Belgen die zich tijdens de oorlog in Congo bevonden, of er na de oorlog hun geluk gingen beproeven, kwamen misschien wel uit jouw gemeente. Wat is hun verhaal?⁴⁴

Richt je op vraagstukken in plaats van opsommingen

Het verleden-als-vraagstuk heeft verschillende voordelen op het verleden-als-opsomming. Stel dat de voedselschaarste je uitgangspunt is voor een historisch onderzoek over 14-18. Dan duikt al snel de vraag op hoe je die schaarste precies moet begrijpen. Als een probleem voor consumenten? Of als een zegen voor smokkelaars en sommige minder scrupuleuze handelaars? Het vraagstuk heeft dus meerdere facetten. Door het probleem zo te bekijken, erkennen we dat het verleden meerstemmig is, maar dat niet elke stem het gelijk aan haar kant heeft. Ten slotte wordt het publiek dat het vraagstuk leest, ook uitgenodigd om mee te denken over de oplossing. Hoe kon je als consument oplossingen zoeken voor de schaarste? Dit zijn allemaal troeven die de opsomming (“er was schaarste in 14-18”) niet heeft.

Om bij het voorbeeld van de molenaar te blijven: de *vraag* naar zijn rol leidt ons zowel naar politieke, sociale als culturele paden. We kunnen de maalterij bekijken vanuit het perspectief van de bezetter (bijvoorbeeld als een instrument in de plondereconomie) of dat van de burgerbevolking (als een plaats van verzet, smokkel of diefstal). Het eindresultaat is als een schilderij vol kleur en met een doordachte compositie. Maar de pure *beschrijving* van politiek, maatschappij en cultuur tussen 1914 en 1918 lijkt hoogstens op een kindertekening. We hebben dan slechts drie losstaande feitenverzamelingen, slordig naast elkaar gezet. Er is niets om onze aandacht te trekken, geen details en geen kleuren.

Let op het onderscheid tussen realiteit en perceptie

Stel dat je tijdens het onderzoek stuit op heel veel lelijke verwijten aan het adres van de molenaar. Bewijst die achterklap ondubbelzinnig dat de molenaar de slechterik is? Of komt zij juist voort uit de centrale positie van een molenaar in een bedreigde voedselketen? Kon de molenaar misschien beter voor zichzelf zorgen dan de boeren die zijn klant waren? Het is niet omdat de tijdgenoot iets zegt, dat het historisch onderzoek overbodig is. Het stellen en beantwoorden van bovenstaande vragen is de essentie van het historisch ambacht. Historische kritiek (zie de kadertekst in hoofdstuk 8) helpt uiteindelijk een genuanceerd oordeel te vellen. Zo kan de perceptie functioneren als toegangspoort tot het verleden, zonder dat we meteen alles voor waar aannemen.

Een individu spreekt niet voor de massa...

Wij zouden het dagboek van Barack Obama ook niet gebruiken om het leven van de gemiddelde Amerikaan te beschrijven. Toch gebeurt het nog steeds dat de ontboezemingen van de notaris te Eppegem worden gebruikt om de geschiedenis van ‘de’ oorlog in Eppegem te vertellen. Terwijl zo’n dagboek vooral iets zegt over het leven en de mentaliteit van de notaris. Wil je toch iets zeggen over de bevolking, dan moet

je ook andere bronnen gebruiken. Eén getuige is slechts één getuige, en geen orakel over het dagelijks leven.

... maar je kunt ook een individu in de schijnwerpers stellen.

Heel wat gemeentes hebben géén uniek oorlogsverleden. Waarom dan niet focussen op één individu in plaats van op de haast ongrijpbare massa? Een dagboekschrijver of een prominent figuur onderscheidt zich misschien van de anderen door een bepaalde expertise (als notaris, leerkracht of huishoudregentes) of positie (kasteelheer of kunstenaar...). Maar toch zijn ze nauw verbonden met de lokale leefgemeenschap en komen ze in contact met andere sociale groepen. Ze hebben misschien een netwerk dat doorloopt naar andere gemeentes. Wat vinden deze individuen belangrijk genoeg om te noteren? Hoe komen ze de oorlog door? Welke functie hebben ze in hun stad of dorp? Een dagboek hoeft niet de enige bron te zijn voor zulke individuele gevalstudies. Ook briefwisseling, een familiegeschiedenis of een geërfd object zijn een goed startpunt. Waarom niet eens vertrekken van een bedrijfsarchief?

Durf je verhaal te relativiseren

We kunnen perfect een oorlogsverhaal schrijven dat enkel over de klasse van de burgemeester gaat, of over de mannen van de gemeente. Gebrek aan tijd of middelen zullen dit vaak onvermijdelijk maken. Durf dan ook zeggen dat dit niet 'het dagelijks leven' is, maar slechts een episode uit een breder verhaal. Suggesteren dat dit de enige en eeuwige versie van het verleden is, heeft geen zin.

Vooringenomenheid zit in kleine dingen

Tijdgenoten zullen het vaak hebben over massaal zedelijk verval. Zag de werkelijkheid er echt zo uit? Of gaat het hier eerder om de blik van de goegemeente die (geruchten over) bepaald seksueel gedrag niet tolereert? Het verleden is een schaakspel van interpretaties. Diegene met de meeste macht wint het spel en kan de realiteit benoemen zoals het hem uitkomt. Maar het is niet onze taak om hem daarbij te helpen. De taal van de tijdgenoot drukt een oordeel uit, dat we niet klakkeloos mogen overnemen. Het is immers niet het werkvolk dat zichzelf hebzuchtig noemt, maar de burgerij. In plaats van te spreken over winstbejag, kun je ook spreken van overlevingsstrategieën onder arbeiders die niet in goede aarde vielen bij de hogere klassen. En je kunt je afvragen waarom. Het zogenaamde "crapuleus" gedrag van jongeren in 14-18 kan evengoed benoemd worden als een probleem met de ordehandhaving. Het belangrijkste is niet dat je omzwachteld taalgebruik hanteert, maar wel dat je de partijdigheid van de machthebber eruit filtert. Enkel dan kun je de situatie bekijken zoals ze was.

Op zoek naar achtergrondinformatie

Je bent nieuwsgierig naar een bepaald aspect van de Eerste Wereldoorlog in België. Wat is de volgende stap? Het antwoord is houvast zoeken in de literatuur. Je hoeft niet alles zelf moeizaam na te speuren, want de Belgische vakliteratuur biedt heel wat achtergrondinformatie. Je kunt ook altijd buiten ons taalgebied kijken. Waarom zou je die moeite doen? Om bij het voorbeeld van de molenaar te blijven; het loont om te weten hoe het beroep evolueerde doorheen de tijd. Of om te kijken naar molenaars in een totaal andere regio. Of om te weten hoe dat graan en die rogge uiteindelijk verorberd werden.⁴⁵ De literatuur verrijkt je panorama.

Daarnaast kan jouw onderzoek ook de bestaande literatuur verrijken. Want door te lezen zie je welke lacunes er nog bestaan in onze kennis. Het eigen lokale onderzoek kan iets bijdragen aan een bestaande onderzoekstraditie, of haar zelfs helemaal nieuw leven inblazen. Je kunt concepten en hypothesen uit de literatuur gaan lenen, bekritisieren of toepassen op de lokale context. Het doornemen van literatuur polijst je eigen onderzoeksvraag.

Hoe doe je dit nu het snelst? Bibliografieën zijn instrumenten om relevante literatuur op te sporen. De tweedelige bibliografie *België en de Eerste Wereldoorlog* (1987 en 2001) geeft een gedegen overzicht van alle publicaties die sinds 1918 over België in de Grote Oorlog verschenen zijn.⁴⁶ Naast boeken en artikels werden er ook bronnenpublicaties en dagboeken in opgenomen. Online kan men in de *First World War Studies Bibliography* van Zotero gericht op thema en land zoeken.⁴⁷ Uiteraard bestaan er ook bibliografieën voor lokaal onderzoek en algemene historische bibliografieën.⁴⁸ Een praktisch beginpunt voor je speurwerk zijn de online catalogi van onderzoeksinstituten en universiteiten. Zij bieden weliswaar enkel een overzicht van de aangekochte boeken – eerder dan alle geschreven werken – maar ze zijn erg handig te doorzoeken via trefwoorden. Wanneer men bijvoorbeeld in de online catalogus van het Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Maatschappij (SOMA) de trefwoorden “wereldoorlog (1914-1918)” ingeeft, worden alle beschikbare titels over dat thema gereproduceerd.⁴⁹ Vergeet zeker ook niet de bibliotheek van het Algemeen Rijksarchief in Brussel te bevragen, waar een bijzondere rijke verzameling publicaties over 14-18 (de zogenaamde ‘oorlogsbibliotheek’) aanwezig is.

Wie vooral op zoek is naar een eerste oriëntatie of meer inspiratie voor een probleemstelling kan terecht bij een aantal klassiekers. De *Enzyklopädie Erster Weltkrieg* en de *Encyclopédie de la Grande Guerre* bieden een overzicht van de oorlog op trefwoord – inclusief handig boekenlijstje. Ook de *Encyclopedia of the Age of War and Reconstruction* poogt de twintigste eeuw uit te leggen in een reeks uitgebreide trefwoorden.⁵⁰ Wil je weten hoe Europese kunstenaars omgingen met de oorlog en hoe het ook alweer zat met de bewapening? Deze werken geven in een oogopslag een synthese. Een project om in het oog te houden is de eerste wetenschappelijke online encyclopedie over de Eerste Wereldoorlog, die in 2014 beschikbaar wordt.⁵¹ Erg belangrijk is ten slotte het diepgravende overzichtswerk *A Companion to World War One* uit 2010.⁵²

Buitenlandse wetenschappelijke uitgeverijen zijn erg bedrijvig geweest op het vlak van de Eerste Wereldoorlog. Een paretje uit de Britse reeks *Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare* is het tweedelige *Capital Cities at War*, over het leven in drie Europese grootsteden tijdens de Eerste Wereldoorlog. Dit werk is een staalkaart van mogelijke onderzoeksthema's.⁵³ Enkele andere interessante buitenlandse reeksen die zeker de moeite waard zijn, zijn *Legacy of the Great War* en *History of Warfare*.⁵⁴ De reeksen werken vaak comparatief over een bepaald thema, en werpen zo een totaal nieuw licht op het verleden.

Specifiek voor België is er sinds meer dan een decennium de reeks *Studies over de Eerste Wereldoorlog* van het Algemeen Rijksarchief. Twee (meertalige) werken die de stand van het Belgisch onderzoek goed en snel weergeven zijn *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale* en *Quand les canons se taisent – En toen zweggen de kanonnen*.⁵⁵ Sophie de Schaepdrijver schreef met *De Grootte Oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* een niet te versmaden overzichtswerk.⁵⁶

De meest actuele stand van het onderzoek vind je in tijdschriften. In het buitenland zijn er zelfs wetenschappelijke tijdschriften die zich enkel richten op de Eerste Wereldoorlog, zoals *14-18 Aujourd'hui – Today – Heute* (het jaarboek dat het *Historial* in Peronne tussen 1998 en 2003 publiceerde en het tijdschrift *First World War Studies*).⁵⁷ De Belgische en Nederlandse geschiedschrijving blijft voorlopig verstoken van evenwaardige reeksen. Maar in de belangrijkste tijdschriften kun je met de regelmaat van de klok wel een bijdrage vinden over een aspect van de oorlog. De *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* (een uitgave van het SOMA) en het *Belgisch Tijdschrift voor de Nieuwste Geschiedenis* (oftewel *BTNG*) staan tegenwoordig integraal online.⁵⁸ Voor Vlaanderen zijn verder nog de tijdschriften van de zuilarchieven, zoals KADOC, AMSAB, ADVN en het Liberaal Archief interessant, alsook de uitgaves van andere instellingen zoals het AMVC Letterenhuis.⁵⁹ Allerlei onderzoeksinstellingen brengen ook regelmatig een themanummer uit. In de *Cahiers de la Fonderie* verscheen in 2005 een diepgravend nummer over de oorlog in de hoofdstad (*La vie au quotidien: Bruxelles 14-18.*). Voor thema's uit het dagelijks leven kan men terecht bij het tijdschrift *Van mensen en dingen*. Ten slotte figureert het Belgische verleden ook regelmatig in het Nederlandse *Tijdschrift voor Geschiedenis*. Een comparatieve blik wordt vaak beloond.

Na verloop van tijd moet je de stap zetten van de algemene, vertrouwde geschiedenis naar de onbekende, lokale case study. De voorbije jaargangen van heemkundige bladen bevatten een schat aan informatie die onmisbaar is voor elke lokale bezettings-geschiedenis.⁶⁰ Masterscripties over de Eerste Wereldoorlog kunnen voor heel wat publieksprojecten ook van grote waarde zijn. Op de website van de *Belgische Vereniging voor Nieuwste Geschiedenis* kan men onder de rubriek “de twee wereldoorlogen” gemakkelijk alle titels van scripties gemaakt tussen 2002 en 2010 terugvinden.⁶¹ Ook in gedrukte repertoria van universitair onderzoek kun je meteen zien welke master- en doctoraatsstudenten over de Eerste Wereldoorlog hebben gewerkt.⁶² Wie op zoek is naar informatie over personen, kan terecht bij het *Nationaal biografisch woordenboek*, een hulpmiddel dat vaak over het hoofd gezien wordt.⁶³

Ten slotte nog een woordje over de mogelijkheden van het internet. Ook op het vlak van historisch onderzoek, volkskunde en erfgoed heeft het internet heel wat in beweging gebracht. Je kunt nu door bibliotheken snuisteren zonder je te verplaatsen, musea bekijken vanuit je zetel en gedigitaliseerde kranten doorzoeken op een trefwoord – bijvoorbeeld in onze eigenste Koninklijke Bibliotheek.⁶⁴ Er zijn een aantal zeer interessante websites over de Eerste Wereldoorlog, waaronder het op stapel staande *Europeana 14-18*.⁶⁵ Sommige wetenschappelijke tijdschriften en boeken kunnen (deels) geraadpleegd worden via *Google Scholar* of *Google Books*, en de *Open Acces*-beweging pleit ervoor om academisch onderzoek nog meer vrij te geven. En dan is er nog Web 2.0, waarbij gebruikers niet alleen passief downloaden, maar ook actief informatie gaan aanmaken en online delen met elkaar. Moeten we zelfs bij het zoeken naar literatuur sociale media gaan betrekken? Op websites als *www.goodreads.com* kun je alvast, met of zonder een Facebook-account, je favoriete boeken gaan opzoeken, beoordelen en in de virtuele boekenkast van je vrienden kijken. De mogelijkheden om op internet informatie te delen en kennisgemeenschappen te verbinden, zijn dus enorm.

Toch is het niet allemaal rozengeur en maneschijn. Marnix Beyen merkt terecht op dat academici niet beloond worden voor bijdrages aan bijvoorbeeld wikipedia, wat de doorstroming van nieuwe kennis naar de maatschappij bemoeilijkt.⁶⁶ Universiteiten kopen en ontsluiten dure databanken, maar enkel voor betalende studenten en personeel dat steeds meer moet publiceren in internationale tijdschriften. Terwijl historisch onderzoek op die manier geweerd wordt uit het openbare terrein, blijkt internet de speeltuin van commerciële bedrijven. Populariserende of eerder sensatiegerichte boeken krijgen zo een voetje voor. Dat is niet per se een probleem. Het betekent wel dat de aangeboden informatie vanuit een bepaalde dynamiek gestuurd is, eerder dan dat ze volledig is. Op het web zal men veel sneller boeken terugvinden die de frontervaring herkauwen, dan vernieuwende lokale studies. Daarom blijft het van essentieel belang ook de gedrukte informatiedragers, die hierboven opgelijst staan, te raadplegen.

